

ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ СТЕПОВИХ МЕНГІРІВ КІММЕРІЙСЬКОГО ПЕРІОДУ VIII СТ. ДО Н.Е.

Одробінський Ю.В., аспірант

Львівська академія мистецтв

Анотація. Стаття присвячена киммерійській монументальній скульптурі на території Причорномор'я. Основним питанням теми є дослідження пластичних особливостей та елементів декорування антропоморфних стел, визначені основні види та художні особливості орнаменту.

Ключеві слова: мистецтвознавчий аналіз, монументальна скульптура, умовність і антропоморфізм, космогонічне уявлення, геометричний орнамент.

Аннотация. Одробинский Ю.В. Орнаментальные мотивы степных менгирей киммерийского периода VIII ст. до н.э. Статья посвящена киммерийской монументальной скульптуре на территории Причерноморья. Основным вопросом является исследование пластических особенностей и элементов декорирования антропоморфных стел, обозначены основные виды и художественные особенности орнаментики.

Ключевые слова: искусствоведческий анализ, монументальная скульптура, условность и антропоморфизм, космогоничное представление, геометрический орнамент.

Annotation. Odrobinsky Y.V. Ornamental motives steppe mengir's of the kimmerian period of VIII item up to AD. The article deals with the Cimmerian monumental sculpture in the Black Sea area. The main issue draws attention to the research of plastic characteristic features and elements of decoration of the anthropomorphic stellars and updated where the main types and artistic expression of the Cimmerian ornamental design are accentuated.

Key words: the art criticism analysis, a monumental sculpture, reserve and antropomorfism, cosmogonic representation, a geometrical ornament.

Постановка проблеми та аналіз подальших досліджень. Концентруючись на художніх особливостях киммерійської скульптури Північного Причорномор'я VIII ст. до н.е., необхідно виявити основні пластичні закономірності формотворення антропоморфних стел та дослідити їх орнаментальні мотиви з метою визначення стилістичних композиційних принципів побудови. Типологічна систематизація киммерійської пластики розкриє нам мистецтвознавчий аспект еволюції антропоморфного образу.

Ціль статті. Виявити художні особливості киммерійської монументальної скульптури VIII ст. до н.е.

Стаття виконана за планом НДР Львівської академії мистецтв.

Основні результати. В результаті систематичного мистецтвознавчого аналізу кам'яної скульптури киммерійського періоду виявлено:

1. основні пластичні закономірності формотворення менгирів;
2. композиційну структуру та орнаментальну стилістику антропоморфного образу;
3. варіації оздоблення та принципи виконання.

Кіммерійська кам'яна скульптура відноситься до меморіального жанру давньої монументальної пластики, мистецтво якої розповсюдилось по всій території Причорномор'я. Вона довгий час привертала до себе увагу багатьох істориків та археологів, які досліджували етнографічне походження і пластичні особливості своєрідних, для цього регіону, стел. Встановлювалися стели на невеличких курганних насипах зверху, нагадуючи антропоморфний образ кіммерійського воїна. Поєднання землі і неба, води і сонця, душі і тіла - було головною релігійною течією у кіммерійській культурі. Цей зв'язок "світів" простежується як у пластиці, так і у декоративному орнаменті стел. За Гомерівськими літописами у кіммерійців було багато царів "вождів", які панували на різних територіях південноукраїнських земель, у самому розквіті своєї культури. Їх влада переходила від батька до сина, продовжуючи царську династію. Можливо стели встановлювали саме вождям, зважаючи на малу кількість виготовлених пам'яток. Кіммерійці були кочовими племенами і зміна територіального простору була у них в крові, тому культурна спадщина не є досить великою, однак це перші племена, які започаткували епоху раннього залізного віку на Півдні України і одним із здобутків їхньої творчості є унікальна кругла кам'яна скульптура.

Давня монументальна скульптура - це є пластичне мистецтво, де за допомогою простору та форми відтворюються зображення різних за тематикою сюжетів, як космологічне уявлення людини і віра у потойбічний світ. Кіммерійська меморіальна кам'яна скульптура у своєму розумінні досить неординарна, як за пластикою так і за орнаментикою. Їх пластичні особливості значно відокремлюються від інших попередніх стел такого характеру і це свідчить про виникнення у IX ст. до н.е. нової течії монументальної надгробної скульптури раннього залізного віку, яку започаткували Кіммерійці.

Розглядаючи пластичні особливості причорноморської зони кіммерійської скульптури треба сказати, про те, що племена кіммерійців були досить войовничим народом, який прагнув збільшити свій територіальний статус, тому постійних осередків, де б виготовляли предмети мистецтва, не було. Майстри робили стели виключно із природного матеріалу, найчастіше із черепашнику. Каталог кіммерійських антропоморфних стел налічує біля 10 знайдених пам'яток. Перша стела із с. Костянтинівна (Миколаївської обл.), розміром 110 на 23 см (Археологічний музей, інв. № 0513). Має вигляд круглого піскового стовпа, завершеного круглою плоскою накладкою. Нижче є три циркульні кола, та знак у вигляді довгого гострого листа. Під ними позначене намисто з довгастих ромбовидних елементів, яке

перетинає велике коло з кільцем у центрі. У коло вписаний своєрідний орнаментальний сюжет, утворений поясом, що становить глибокі, майже замкнуті, петлі з пропущеними в них кільцями. Військових атрибутів немає, однак в інших екземплярах схожого типу присутня зброя, тому можна припустити про наявність елементів зброї не збереженої внаслідок варварських дій інших племен або природних умов. Знайдена експедицією О.Г.Шапошниковою у 1973 році, була опублікована О.І.Тереножкіним [5].

Стела із Верхньохортинського району (Запорізької обл.) має вигляд круглого стовпа із сірого вапняку. Її розмір: висота 100 см; ширина 23-28 см; вгорі 16 см. (Архів Інституту Археології АН УРСР, спр. ВУАК/ДН, №76, ф.18). У верхній частині зображено дві низки ромбовидних продовгуватих намистин, між лініями котрих на двох сторонах стели мається по одному трикутному значку. Елементів зброї немає. Знайдена у 1930 році під час розкопок курганів на правому березі. За типологією її можна датувати VIII ст. до н.е. [5].

Знахідка на території Ольвії (Миколаївської обл.) із фондів Одеського археологічного музею являє собою овальний у розрізі стовп, де чітко простежуються вирізьблені деталі. Стела має розмір: 130 x 41-44 x 26-36 см і зроблена із місцевого сірого вапняку. На поверхні, біля поясу, із горизонтальних жолобчастих ліній зображено меч, горит і точильний брусок. Меч, який знаходиться на передній частині фігури, виконаний горизонтально і різко повернутий вліво. Горит розташований на лівому боці, без лука, і має вигляд широкого вгорі та вузького знизу футляра. На правому боці підвішений точильний брусок. Циркульні кола на поясі зображають отвори, за допомогою яких кріпилися різні предмети озброєння. На спині проходить вертикальний жолоб, мабуть позначаючи деталь їхнього вбрання. На лівому боці стели, нижче гориту, є обриси футляра невідомого призначення. Нижній частині стели надано вигляд, позначеного в рельєфі, п'єдесталу. Була опублікована спочатку Н.Л.Членовою, а потім О.І.Тереножкіним у 1978р. і датована авторами VIII ст. до н.е. [6], [5].

Антропоморфна стела із Царєвої могили (Криворізька обл.) має вигляд довгастого пісковикового валуна, розміром: висота 120см; ширина 35-39 см; товщина 21 см із графічно вирізьбленим зображенням. На широкому поясі із горизонтальних смужок, спереду звисає акінак, звернений гострим кінцем вліво; на лівому боці – фігурно позначено горит з луком, а на правому – точильний брусок; по спині проходить вертикальна лінія. Нижній частині стели надано вигляд позначеного в рельєфі п'єдесталу. Знайдена вона у 1907-1908 році В.І.Гошкевичем (експедиція від Херсонського краєзнавчого музею) у

центрі курганного насипу. Оpubлікована В.І.Гошкевичем у 1908р., І.Фабріціус і О.І.Тереножкіним та датована VIII ст. до н.е. [7], [5].

Стела із м. Джанкой (Кримської обл.) є типовим зразком кіммерійської скульптури , яка являє собою стовп круглої форми, розміром 110 x 41-44 см .Верхня частина навмисно відбита, нижче зображено широкий пояс із чотирьох горизонтальній смужок, на яких графічно вирізьблені елементи зброї: меч - акінак та горит. Нижня частина має вигляд умовного п'єдесталу, який скоріш за все вкопувався у землю. Знайдена вона у розкопках В.Н.Корпусової у 1977 році. Оpubлікована В.Н.Конусовою у тому ж 1977 році і датована нею IX ст. до н.е.[3].

Монументальна скульптура кіммерійських племен на території Півдня України є яскравим зразком мистецтва раннього черногоріхівського етапу. Зосередженість однотипологічних пам'яток говорить про досить чітке формулювання пластичних особливостей і розвиток творчих пошуків. Як бачимо із опису, всі знайдені стели були схожого вигляду і мали форму круглого стовпа розміром трошки більше ніж метр заввишки. Розташовуючись неподалік від річок, лиманів, або морського узбережжя , кіммерійські племена використовували міській природний камінь – вапняк, як матеріал для виготовлення стел. Він досить міцний, легкий та податливий при обробці. Як і племена епохи бронзи, нащадками яких вони були, стели встановлювали на курганних насипах, але тільки поодинокими, тоді як зрубні племена встановлювали до п'яти і більше пам'ятників.

Вплив центральноазіатської культури, племена яких прийшли на територію причорноморських земель у X ст. до н.е., досить сильно позначився на пластиці кіммерійської скульптури. Значною такою відмінністю можна врахувати відсутність голови, як при зображенні людини. Антропоморфізм досягається за рахунок елементів верхнього одягу, військової атрибутики та нашійних прикрас. Верхній одяг представлений широким поясом, який відокремлює одну частину від іншої і є композиційним центром. На стелі також зображались прикраси, намиста із ромбовидних чи овальних форм. На Півдні України у більшості використовували ромбовидні елементи, можливо у наслідок регіональних відмінностей.

Їх називають таємничими кам'яними стражами степів, пов'язують із містичними подіями, складають легенди і пісні. Це говорить про невичерпне джерело позитивної енергії, закладене при виготовленні окаменілих воїнів. Сформувавшись із тисячолітнього шару вапнякових порід, стели створюють ілюзію вічності, безмежності та спокою. Погляд урівноважений, трішки віє теплим слов'янським духом. В його, здавалось б, відлюдності та войовничості - міститься душевна

рівновага, доброта. На відміну від античних скульптур, з чітко складеною математикою анатомічних пропорцій, кіммерійська скульптура мала більш умовний антропоморфізм, узагальнюючи деталізацію й образ, передаючи їй декоративність. Античні скульптури уособлювали показ воїна з жаданням слави, який прагне покорити всі простори, де відчутна твердість, сміливість, ризик. Кіммерійська ж кам'яна скульптура відлунує розуміння людини, як частини всесвіту, його значимість в цьому всесвіті, пізнання внутрішнього світу.

Якщо звернутися до винахідницьких та творчих пошуків кіммерійських майстрів, які шанували пам'ять своїх царів, виготовляючи своєрідні монументальні скульптури, унікальність їх полягає у художньому рішенні та принципах побудови, який вони винайшли. Знаходження цих принципів було настільки вдалим, що їх використовували далі як скіфські племена, так і сарматські.

Форма кіммерійської скульптури не враховує використання верхніх та нижніх кінцівок або їх елементів. Приділяється більше уваги формі тулубу, не використовуючи анатомічних принципів побудови та пропорцій. Кіммерійські майстри використовували принцип антропоморфної стилізації та умовну декоративність. Стели встановлювались на пагорбах або на безкурганних насипах вертикально, використовуючи зв'язок між небом і землею, таким чином вони несли в собі релігійний характер - життя після смерті". Завжди спокійна, пластична та урівноважена – це притаманні риси меморіальної пластиці. Враховуючи, що кіммерійські майстри досягнули високого розвитку композиційних прийомів, стели були невід'ємною частиною місцевого ландшафту.

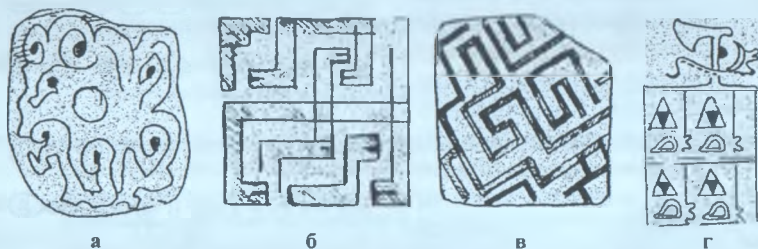
Художні пластичні особливості кіммерійської скульптури є своєрідним контекстом наслідку впливів різних культур. Як монументальна скульптура вона цікава своєрідною овальною або круглою формою та умовним антропоморфізмом. Має вигляд невеличкого стовпа заввишки приблизно 1,5 метри, "без голови", знизу у багатьох пам'яток виділений п'єдестал. Це досить символічно, бо пізніше цю особливість можна простежити від скіфських до половецьких статуй. Символічне піднесення над землею, як символ божественності. Не секрет, що у давніх племен мідного та бронзового віку існувало космогонічне уявлення, і цар або "вождь" племені уособлювався як охоронець душ і природи. Йому поклонялись як при житті, так і після смерті. Ця тенденція простежується і у кіммерійській пластиці через визначення п'єдесталу та деяких елементів декору. Однак форма овального блоку була притаманна не тільки кіммерійцям а іншим народам. У зв'язку з цим дослідники пересунули свої спостереження у бік проблеми пластичних змін.

Також символом потойбічного світу, поєднання землі і неба, продовженням родової династії, був фалоїдний образ. Його форму неодноразово використовували як енеолітичні, так і племена мідної та бронзової доби [1]. Цей мотив почали використовувати і кіммерійські племена, скульптура яких, скоріш за все, і є фалоїдне зображення в образі людини. За допомогою цієї концепції можна пояснити роз'яснення на питання: чому у стели немає голови? Звідки з'явилась кругла форма у кіммерійської скульптури на території Причорномор'я? Своєрідна трактовка космогонічного культу "священного шлюбу" перетворилась у стилізовану фалоїдну форму.

Найцікавішими особливостями кіммерійської меморіальної скульптури є художнє декорування та орнаментика. Їх особливості можна поділити на три типологічні групи. Перша група. - це стели на яких зображені прості елементи і мають нескладний орнаментальний ряд (Верхньохортинська Запорізької обл.; Діногетія - Гаван, Румунія). На них зображені нескладні намиста у два, три ряди і символічний пояс. Друга група стел має теж нескладні елементи, але застосовується більше різних форм та площі поверхні. (м. Джанкой, Кримської обл.; Ольвійська стела Миколаївської обл.; м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.). Зображені складні пояси із горизонтальних 6-8,9 смужок, на яких вирізьблені елементи зброї: акінак, горит, меч, лук. Також є контурне зображення брусків, монет у вигляді дельфіна, тощо. У пластиці добавляється п'єдестал. Третя група пам'ятоків представляє собою складний орнаментальний малюнок з використанням рослинних та зооморфних мотивів (с. Белоградєць, Румунія; с. Костянтинівна, Миколаївська обл.; стели із Прикубанья.).

У художній обробці каменю кіммерійські майстри використовували тільки контурне різьблення, оздоблюючи профіль малюнка. Ця тенденція простежується по всьому територіальному ареалу, тоді як скіфські майстри вже почали використовувати саме для монументальної скульптури, рельєфне та скульптурне різьблення.

На деяких зразках кіммерійської пластики (Рис.1), є своєрідний орнаментальний килим із рослинних і геометризаних смужок переплетених один в один. Орнаментальний декор із Г- образних елементів створює на поверхні акцентну пляму – домінанту. Деякі дослідники приписують їй форму "дорожньої сумки", перекинutoї через плече, яка знаходиться в основному з правого боку, крім Костянтинівської стели, де орнаментальне коло зображено спереду. Виникнення цього декору на стелах можливо не випадкове, якщо зосередитись на стилістиці, то подібним орнаментом є декор на антропоморфних фігурках ізбюкської культури із Угорщини міст Мішкольц, Фютохаз і Боршоу. Ця схожість, можливо не досить виразна, але має давні спільні корені.

а - с. Костянтинівна (Миколаївська обл.), б - с. Белоградцев (Болгарія)

в - Угорщина, г - с. Усть-Лабінське (Прикубання)

Рис. 1

Пошук подібності киммерійського декору на предметах із глини та металу бронзового віку, нащадками якої вони є, нічого не дає, але подібний орнамент зустрічається в ізбюкській культурі на території сучасної Угорщини. Це антропоморфна фігурка із зображенням геометричного рослинного орнаменту, яка відноситься до зображення “священного шлюбу”. Мотив “священного шлюбу” зустрічається також і на енеолітичних стелах [4]. Шлюб Неба і Землі, символом якої стало фалоїдне зображення, дає підставу вважати киммерійські стели скульптурою енеолітичного походження, як за формою, так і за декоруванням. Зображення було не тільки предметом прикраси, а й предметом передачі інформації, через умовні малюнки. Це було свого роду формою піктографічного шрифту, яким племена розповідали нащадкам про події, або про життя людини. Це питання досить ґрунтовно і глибоко дослідив А.Г.Кіфішин, який першим розшифрував петрогліфи кам’яної могили протошумерського часу [2].

До киммерійської меморіальної орнаментики відносять чотири види намистин, які вирізьблені на стелах (Рис.2). На поверхні вони створюють динаміку, розташованих найчастіше у верхній частині, із двох, трьох і чотирьох рядів. Перший вид має вигляд овальних намистин ритмічно нанизаних на основу. Той самий принцип використовується і у другому виді із ромбовидних елементів. Третій вид зображений на стелі із Діногетії-Гаван у Добруджі, Румунія, і має орнаментальний ряд із морських гачків. Четвертий вид зображений тільки на одному екземплярі із м. Армавіра і має орнамент із складних овальних намистин, використовуючи принцип ритмічної паузи. Його особливість виражена у круглomu амулеті, який завершує орнаментальний ряд намистин. Амулет має вигляд кола із трьома прорізними овальними отворами і три лінії ведуть до центра.

Одним із найцікавіших і різноманітніших видів образотворчого мистецтва є кіммерійська монументальна скульптура. Її особливість полягає в індивідуальності передачі художнього образу, який досягається за допомогою поєднання умовного антропоморфізму та предметного реалізму.

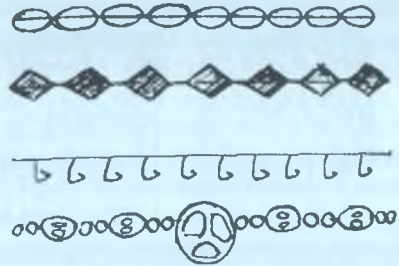

Рис. 2

Висновок. Досліджуючи художні особливості кіммерійської пластики, розглядаючи її композиційну структуру та елементи декорування кам'яних скульптур, виявлено, що загальна форма усіх статуй зазначеного періоду пов'язана із фалодним зображенням, де пластичні характеристики вказують на космогонічне трактування, а символізм орнаментальних елементів VIII ст. до н.е. підкреслює їх змістовну базу.

Подальші дослідження. Особливості форми та декорування кіммерійських антропоморфних менгірів відносяться до розділу кам'яної пластики Скіфо-сарматського періоду і дають змогу простежити їхні впливові тенденції розвитку, концентруючи увагу на художні стилістичні особливості.

Дана робота є мистецтвознавчим дослідженням і виконується для написання кандидатської дисертації з мистецтвознавчих наук за темою „Скіфо-сарматська кам'яна пластика Півдня України” у Львівській академії мистецтв, яка намічена до завершення у 2007 році.

Література:

1. Даниленко В.М. До кіммерійської проблеми. //Археологія. №5. - 1951 - с. 218-225.
2. Кифишин А.Г. Древнее святилище. Каменная могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII-III тыс. до н.е. - К.: Арата, 2001. - т.1. - 849 с.
3. Корпусова В.М. Роботи Північно-Кримської експедиції у 1977 р.- Археологічні дослідження на Україні в 1976-1977 рр. //Тези доповідей XVII конференції Інституту археології АН УРСР. Ужгород. - 1978 - с. 54.
4. Михайлов Б.Д. Сцени “Священного шлюбу” в петрогліфах кам'яної могили. //Археологія. №2. - 2004. - с.130-131.
5. Тереножкін О.І. Кіммерійські стели // Археологія. №27. - 1978.- с. 12-22: іл. - Рез. Рос.
6. Членова Н.Л. О связях северо-западного Причерноморья и нижнего Дуная с востоком в киммерийскую эпоху. //Studia thracia.- София, 1975. - с. 86-87.
7. Fabritius I. Tzarewa Mohila. //Eurasia Septentrionalis Antiqua. - Helsinki, 1929. - т.№ 4,- s.126-140.